

A „MAGYAR FAUST” NYOMÁBAN. ARANY JÁNOS *HATVANI*
CÍMŰ VERSÉNEK FOLKLORISZTIKAI VONATKOZÁSAI

1. Bevezetés

Arany Jánosnak különösen erős volt a kötődése a folklórhoz és a közköltészet-hez. Költői pályáján számos alkalommal használta fel, írta át, gondolta újra valamelyik folklórműfaj szűzségét, motívumát. Fontos kérdés, hogy milyen folklórtémákhoz nyúlt, ahogy az is, hogy azokat miként értelmezte, dolgozta fel (vö. többek között SZILÁGYI, 2017a, 45–58., 114–131.). Tanulmányomban Arany Jánosnak a debreceni kollégium nagyhírű tanáráról írt *Hatvani* című verse folklór és közköltészeti kapcsolódásait, valamint a populáris irodalom-mal való érintkezéseit vizsgálom.

Hatvani István a debreceni református kollégium kiemelkedő tudású professzora volt 1749 és 1786 között. Számos tudományterületen, mint például a csillagászat, maga is eredményes kutatásokat folytatott. Egész tanári pályája a jeles intézményhez kötődött, ahol teológiát, filozófiát, matematikát és különböző természettudományokat tanított.¹ A polihisztor tanár a kémiát és a fizikát kísérletező módszerrel oktatta diákjainak, Magyarországon az elsők között ismertette meg az elektromosság jelenségével a hallgatóságát. Egyáltalán nem foglalkozott mágiával, asztrológiával, viszont a tanórákon is végzett tudományos kísérletei, amelyek abban a korban még nem voltak szokásosak, ezen kívül

¹ Hatvani István (1718–1786) teológus, orvosdoktor, természettudós. Svájci (Bázel) és holland (Leiden) egyetemeken tanult. A heidelbergi, a marburgi és a leideni egyetemekre is hívták tanárnak, de végül hazatért a debreceni kollégiumba, ahol szinte a haláláig tanított. Első életrajzírója, Révész Imre kiemeli, hogy orvosként ugyancsak rendkívül eredményes volt, távoli vidékekről érkeztek hozzá betegek, sikeres és módszereiben meglepő gyógyításairól hosszú ideig meséltek. A nagyváradi gyógyfürdők ásványvizeit is felhasználta a gyógykezelésekhez. Orvosként ő felügyelte a debreceni gyógyszerárakat, és a hivatala a kísérleteihez is segítséget nyújtott (RÉVÉSZ, 1871, 70.). Élete vége felé a debreceni református egyház és a kollégium világi és egyházi vezetői között komoly hatalmi ellentét alakult ki, ennek következtében maga is lemondott kollégiumi állásáról, és visszavonult a tanítástól. Egyes feltételezések szerint rosszakarói ebben az ádáz vitában esetleg szerepet játszhattak az őt az ördögös hírébe hozó történetek terjesztésében (vö. LÓSY-SCHMIDT, 1931, 161.). Életéhez lásd RÉVÉSZ, 1871; MILESZ, 1872; HEINRICH, 1886; PAP, 1916; LÓSY-SCHMIDT, 1931; TÓTH, 1977, 131–133.; FEHÉR, 2002.

nagyhírű orvosi praxisa, Bihar-szerte eredményes gyógyító munkája, valamint ismert portréja, amelyen a kezében tartott bibliát egy koponyán nyugtatja, mind olyan momentumok, amelyek talán hozzájárulhattak ahhoz, hogy a kiemelkedő képességű, mélyen hívő, rendezett viszonyok között élő, szűkebb és tágabb közösségében egyaránt megbecsülésnek örvendő Hatvani nevéhez a 19. századi kollégiumi diákhagyományokban különböző bűbájoskodásokat, varázslatokat kezdtek kapcsolni (vö. TÓTH, 1899, 36; PAP, 1916, 465–466; LÓSY-SCHMIDT, 1931, 154–155.), majd a professzorról szóló történetek nem csak Debrecenben, hanem később országosan ismertté és népszerűvé váltak. A magyar folklórban külön mondakört alkotnak a Hatvani-történetek. A neki tulajdonított csodás tettek, varázslatok a populáris olvasmányok szerzőit is megihlették, feltehetőleg ez a körülmény is fontos szerepet játszott Hatvani alakjának országos ismertségében.

2. Hatvani professzor a 19. századi, debreceni diákhagyományokban

2.1 *Hatvani életéből fennmaradt töredékek*

Hatvani halálát követően, különösen a 19. század első évtizedeiben a debreceni kollégium diák-kéziratosságában elevenen élt a róla mint tudákos professzorról és a varázslatairól szóló, a babonáságot kifigurázó történetek gyűjteménye: *Hatvani életéből fennmaradt töredékek* (a továbbiakban: *Töredékek*) címen. Több másolatban, több szövegváltozatban is ismert a *Töredékek* gyűjteménye, amely a debreceni diákközlöny tizenhárom Hatvani történetét örökíti meg egy *Előljáró* és egy *Hátuljáró beszéddel* foglalva keretbe a történetfüzért. Néhány változat torzóban maradt, nem szerepel benne mind a tizenhárom történet, illetve fejezet. Több kéziratban a fejezetek jelzésére, elválasztására paragrafus jelet (§) használtak a másolók, akik olykor a nevüket, a monogramjukat is feljegyezték a szöveg elején és/vagy a végén, olykor anonímek maradtak. A fejezetek Hatvani meghökkentő, csodás tetteiről, varázslatairól számolnak be, a hiedelemtörténetek ismert témái, motívumai fogalmazódnak meg bennük, de az elbeszélések az esetek érdekességére, furcsaságára vannak kihegyezve. A megfogalmazásuk módja, szellemes, humoros, helyenként ironizáló stílusuk, a történetek több esetben csattanószerű lezárása az anekdotákéhoz hasonló. A diákok kézzől kézre adták e történetek kéziratot gyűjteményeit, olvasták és a kollégiumi diákközlöny egyéb szerzeményeivel együtt másolták ezeket a szövegeket. Ennek mikéntjét jól jellemzi Tóth Béla: „E többnyire tilos és ’padalatti használatra’ szánt másolatoknak, ép ritkaságuknál fogva, megvolt a maguk erős hatása.” (TÓTH, 1899, 36.)

A *Töredékek* gyűjteménye leginkább a közköltészet jellegzetességeivel írható le. Küllös Imola olyan verses művek variánsokban létező halmazaként határozza meg a közköltészetet (KÜLLÖS, 2000, 20.), mint amelyek általánosan ismertek, terjedésük tömeges, függetlenül attól, hogy van-e, nincs-e szerzőjük, hogy egy-egy alkotás mely stílusrétegbe tartozik. A közköltészetre jellemző, hogy az alkalom és a funkció jobban meghatározza, mint az egyéni, művészi invenciók, a szóbeliségben és írott formában egyaránt terjednek, variálódnak. A *Töredékek* esetében nem beszélhetünk alkalomhoz kötöttségről, legalábbis nincs róla tudomásunk, nem verses, hanem prózai műről van szó, amelyet egy szűkebb közönség, a debreceni kollégiumi diákság tagjai származásuktól, társadalmi hovatartozásuktól függetlenül használtak, másoltak, terjesztettek a maguk szórakoztatására. Az utókor megpróbálta a gyűjtemény keletkezését időhöz és szerzőhöz kapcsolni, de legalábbis egy összeállítóhoz, aki a színhagyományban élő történeteket rögzítette, erről a későbbiekben részletesen esik majd szó.

A *Hatvani-történetek* debreceni diákgyűjteménye akkor kapott széles nyilvánosságot, és vált országosan ismertté, amikor Szilágyi István² 1872-ben megjelentette a kor kedvelt, hosszú életű (1854–1921), nagy példányszámú, képes családi lapjában, a *Vasárnapi Ujságban*.³ Szilágyi István, Arany János egykori debreceni iskolatársa, majd jó barátja, 1836-ban, még diákként maga is találkozott egy változattal a kollégium *Doromb* című kéziratos kiadványában. Szilágyi bevezetőjéből kiderül, hogy a *Töredékek* két kéziratos példánya egy évvel korábban, 1871-ben került a birtokába. Próbált ekkor a gyűjtemény további másolataira, kézirataira bukkanni, de nem járt sikerrel.

A *Töredékek* a „kegyes és nem kegyes olvasót” megszólító *Előljáró beszéddel* indul, és maró gúnnyal, pamfletszerűen fejti ki a babonáság mindenkori és

² Szilágyi István (1819–1897) tanár, iskolaigazgató, író, az MTA levelező tagja (1846). 1842-ben a nagyszalontai kisgimnázium rektorának nevezték ki. 1842–44 között Nagyszalontán Arany János tanártársa volt, barátságuk ekkor mélyült el, mindennapos vendég volt az Arany családnál. 1845-től a máramarosszigeti református líceum tanára, majd 1850-től pedig az igazgatója lett az intézménynek és szinte a haláláig, 1896-ig töltötte be ezt a tisztséget. Szilágyi István és Arany János kapcsolatához: RÓZSAHEGYI DEREÁNO, 1941.

³ Szilágyi Istvánnak több alkalommal jelent meg, többnyire történeti tárgyú írása a lapban. Először 1857-ben, amikor elnyerte a *Vasárnapi Ujság* életrajzi pályázatát Izabella királynéről írt munkájával, amit folytatásokban közölt a lap, végül 1884-ben jelentkezett utoljára ugyancsak egy életrajzzal, Szerencsy Istvánéval. A legtöbb írása 1872 és 1874 között jelent meg a *Vasárnapi Ujságban*, abban az időszakban, amikor a *Hatvani-mondákat* is közölte. Írásai közül kettőt szeretnék kiemelni, amelyek mutatják folklorisztikai érdeklődését is, mindkét publikációjában hivatkozott a *Magyar Népköltési Gyűjtemény az idő tájt megjelent első két kötetére*. Az egyikben egy betlehemezés szövegkönyvét adta közre (Ismét egy karácsonyi mysterium. *Vasárnapi Ujság*, XX. 52. sz. 1873. december 28. 617–620.), a másikban pedig a gyermekjátékok gyűjtését szorgalmazta (A gyermekjátékok ügyében. *Vasárnapi Ujság*, XXI. 2. sz. 1874. január 18. 41.).

mindenütt létezését, kellő iróniával összegezve, hogy „...az oktalan állatoktól az embert nem egyéb különbözteti meg, hanem a babona [...]. Nincsen egyéb oszlopa a társaság boldogságának, nincsen hatalmasabb eszköz a birodalmak virágoztatására, mint a babona,” aminek biztos forrása az emberi oktalanság és gyarlóság, terjesztője pedig a szóbeszéd. „Nekem ezt Pörzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója, a ki ismét maga szájavallása szerint, hiteles embertől hallotta.” (SZILÁGYI, 1872, 154–155.). Az *első történet*, az *első paragrafus* általánosságban szól Hatvani életéről. Már az anyja is sárkánnyal álmodott, amikor terhes volt vele. Gyerekkorában örömmel hallgatta a meséket. Később a mágia kezdte érdekelni és világgá indult. „...fekete iskolába is járt volna, s tán Debreczenbe sem jött volna, ha professornak nem hívták volna.” (SZILÁGYI, 1872, 155.) A *második történet* a bűvös erejű, fekete könyv megszerzésének története. Hatvani nagypéntek éjszakáján, egy lángokból kiemelkedő kígyó szájából emelte ki csodás erejű könyvét, minden természetfeletti tudásának forrását. A gyermekkorában hallott történetekből tudta, hogy ilyen esetben három lehetetlenséget kell kérni a föld alatti, rab lelkektől: idei bagoly-nak tavalyi tojását, néma gyermeket, aki szólni tud, illetve a szellemek hasogassanak minden szörszálát négyfelé, és szurkálják ki pipaszárnak. Nem tudják ezeket teljesíteni, így megadják magukat Hatvaninak. A *harmadik paragrafus* a csodás vacsora, Hatvani látszatlakomájának a története, amikor a török szultán felséges étkeit a hozzáérkező vendégek asztalára varázsolja. A látogatók érkezésekor nyoma sincs a készülődésnek, a tűzhelyen macskák hevernek, a professzor pedig olvasgat. A vendégsereg gyarapodásával a kis szoba tágulni kezd. A szoba faláról látszatgyümölcsök, zöldségek (uborka, dinnye, tök) lógnak a vendégek nagy ámulatára, de ha megpróbálják a hölgyvendégek azokat leszakítani, ki-ki a férjének orrát, fejét tekergeti csupán. Az újságok pedig megírják, hogy az egyik este a török szultánnak érthetetlen módon eltűnt a vacsorája. A *negyedik paragrafusban* Hatvani az utolsó pillanatban lefékezi a kocsiját, mielőtt a lovak elé épp lecsapna a villám. Az Arany János által is megverselt *ötödik történetben* éjszakánként Hatvani alakjában az ördög tart prelekciókat, előadásokat. A diákok hamuval behintik a küszöböt, az álprofesszort leleplezi a hamuban hagyott patanyom (kecskelábnyom). „Erős várunk nekünk az Isten” – éneklie az egyházi éneket a megrémült tanulóifjúság, ennek hallatán a Hatvani professzor alakjában órát tartó sátán kirepül az ablakon, kénkőszagot hagyva maga után. A *hatodik paragrafusban* egy páter az ablakból kihajolva kérdi a professzort, hogy eretnek-e, és meg akar-e térni, erre a bosszús Hatvani szarvakat növeszt neki, így a páter nem tudja visszahúzni a fejét az ablakból. A *hetedik paragrafusban* egy vaddisznó kitúrja egy halott asszony csontjait, belebúvik a testébe és kísértetként bolyong. Hatvani megszabadítja a férjet és

a várost a visszajáró lélektől. A *nyolcadik paragrafus* számos varázslat leírását adja, például, hogyan lehet minden betegségre ható gyógyszert készíteni, miként lehet sebezhetetlenné válni stb. A *kilencedikben* Hatvani váratlanul látszatárvizet fakaszt a Fehér Ló szállóban, hogy ne legyenek csuromvizesek, fel kell fogniuk a szoknyájukat az ott vendégeskedő asszonyoknak, akik előtte azzal kérkedtek, hogy ők olyan ártatlanok, hogy soha nincs okuk elpirulni, és most, hogy illetlenül kénytelenek magasra emelni a ruhájukat, mégis pironkodnak. A *tizedikben* Hatvani a porba kocsi rajzol, és azzal előbb ér Sámsonba, mint a bíró a kocsijával, aki előtte felajánlotta, hogy magával viszi. A *tizenegyedikben* Füzesi, az egyik tanítványa ellopja a varázskönyvét, előhívja belőle a szellemeket, hogy tegyenek mindent tönkre, a végén a szellemek őt is darabokra szagatják. Hatvani úgy „támasztja fel” a fiút, hogy két rablelket parancsol annak testébe, de másnap a vizsgán, amikor Isten nevében kéri az egyik diáktárs a segítséget, az „összerakott fiú” ismét darabokra hullik szét. A *tizenkettedikben* egy elszegényedett rokonnak olyan pénzt ad, melyet az hiába költ el, újra meg újra visszatér a gazdájához. A *tizenharmadik*: a tudós halálát mondja el, a fehér és a fekete galamb küzdenek egymással, félelmetes zaj hallatszik a szobából, mikor bemennek, a tudósnak már hült helye sincs, „Hihető, hogy az ördögök ragadták el” – zárul a történet (SZILÁGYI, 1872, 183.). A *Hátuljáró beszéd* ugyancsak ironikusan bizonygatja a hihetetlen történetek valóságát és örökké való létezését, mivel a babonákban mindig hisznek, hinni akarnak. Az *Elöljáró beszéd* zárlata – „A kegyes és nem-kegyes olvasónak holtig élő barátja, az író K. S.” (SZILÁGYI, 1872, 155.) – és a *Hátuljáró beszédé* – „A kegyes és nem-kegyes olvasónak tiszta szívből kívánja a szerző K. S.” (SZILÁGYI, 1872, 183.) – hasonló. A *Vasárnapi Ujságban* megjelentetett változatban a K. S. monogram szerepel, ez Kazinczy Sámuel, a későbbi hajdúkerületi főorvost rejti, de a *Töredékek* más szövegváltozataiban más névrövidítés (B. F. J.) is szerepelhet vagy csak annyi, hogy „író”, monogram nélkül.

A szöveg nem ad támpontot ahhoz, hogy Kazinczy a Hatvani-történeteket költötte-e, vagy a szóbeliségből jegyezte-e le, alakította-e a maga ízlése szerint vagy ömaga is egy kéziratról másolta-e. Dátum nem szerepel a történetgyűjtemény kéziratain. Kazinczy Sámuel 1815 és 1826 között tanult Debrecenben, ezért a kutatás a nevével fémjelzett szövegváltozat keletkezésének idejét erre az időszakra tette, leginkább 1824-re (LÓSY-SCHMIDT, 1931, 157.). A Kazinczy-féle változatot többen másolták. Szilágyi István a *Töredékek* első publikálása-kor a *Vasárnapi Ujságban* a Kazinczy-féle verzió Szikszai Lajos tanuló által 1828-ban készített másolatát közölte.⁴

⁴ Ezt a szövegváltozatot közölte Tóth Béla (TÓTH, 1899, 35–55.; [1900], 20–45.) is. Az *Elöljáró* és a *Hátuljáró beszédek* nélkül a Szilágyi által közölt *Töredékek* történeteket németül kiadta Heinrich Gusztáv 1886-ban.

Révész Imre, neves református teológus, egyházjogász, Hatvani első életrajzának írója úgy vélte, hogy elsősorban Kazinczy volt a történetek eredeti kiötlője, nem csupán lejegyzője volt a kollégium szóbeliségében élő Hatvani-történeteknek. „Azon ördögös mondáknak, a melyek Hatvani névéhez kapcsolvák, [sic!] valódi történeti alapjuk igen kevés lehet. Ezelőtt mintegy 23 évvel biztos forrásból hallottam, hogy az egész monda-csoportozatot a szel-lemdús és élczes Kazinczy Sámuel hajdu-kerületi főorvos költötte, debreczeni deák korában. Ismertem Kazinczyt, láttam, olvastam valaha saját kéziratát s nem tartom egészen lehetetlennek, hogy a mondák legalább nagy részben tőle vagy átalában a deáki sereg örök ifju s tréfás kedélyéből s kifogyhatatlan leleményes képzelmeiből veszik eredetüket.” (Révész, 1871, 70.) Révész Imre, aki 1841-től tanult, 1847 és 1851 között pedig tanított a debreceni kollégiumban, maga is találkozott a kéziratostörténetgyűjteménnyel egykor Debrecenben. Révész szerette volna a kálvinista tudós tanár nevét megszabadítani az ördögösség híretől, ezért is igyekezett a történetek ismertségét térben, időben szűkre szabni, és a tréfára mindig kapható diáksereg, de elsősorban Kazinczy Sámuel fantáziájának szüleményeként értelmezni a *Töredékeket*.

Ám azt a feltételezést, hogy Kazinczy lett volna a *Töredékek* szerzője, az első összeállítója, vagy a legkorábbi lejegyzője a szájhagyományban élő történeteknek, cáfolja az a körülmény, hogy Lósy-Schmidt Ede 1930-ban a Déri Múzeumban talált egy olyan változatot, amit Bódogh Gyula ajándékozott a múzeumnak 1907-ben. A másolatot Bódogh István készítette 1836-ban, de a kézirat végén a következő aláírás olvasható: B. F. J., (vagy B. F. I.) „a keresztyén kálvinista Deákok egyike”. A dátum pedig Debrecen, 1796. Lósy-Schmidt úgy vélte, hogy a rövidítés a Bódogh család egyik tagját, egy ugyancsak Bódogh István nevű elődöt rejt. Azt feltételezte, hogy talán Kazinczy Sámuel is erről az 1796-os példányról készítette a saját változatát, mert Kazinczy édesanyja is Bódogh leszármazott volt (LÓSY-SCHMIDT, 1931, 157–158.). O. Nagy Gábor további három olyan kéziratostörténetgyűjteményt tárt fel, amelyeknek a címlapján szerepel, hogy „B. F. J. által” írtak. Ő úgy vélte, hogy a névrövidítés nem Bódogh Istvánt fedi, hanem Bányai Józsefet vagy Bogya Józsefet, mindkettő ismert kéziratostörténetgyűjteményíró volt. Szerinte a *Töredékek* megszerkesztettsége és megfogalmazása gyakorlott szerzőre, összeállítóra vall (OTROKOCSI NAGY, 1942, 15.). Bán Imre és Julow Viktor (BÁN-JULOW, 1964, 30–46.) Bányai Józsefhez kötötte a gyűjteményt.

Lósy-Schmidt Ede összehasonlította az általa ismert szövegvariánsokat, és úgy vélte, hogy mind a Kazinczy-, mind a Bódogh-féle változatok is egy 1796-nál korábbi példány töredékes és hibás másolatai. A Bódogh-féle *Töredékek* a régiesebb nyelvezetű gyűjtemény, vannak lábjegyzetei, a Kazinczy-féle

változatokból hiányoznak a lapalji jegyzetek, ott a szövegbe illesztve szerepelnek a magyarázatok. Valószínűleg mind a Kazinczy-, mind a Bódogh-féle másolatoknak volt előzménye, mert mind a kettőben vannak értelemzavaró hibák, elírások, pl. a „takaros szoba” Bódoghnál „takarékos szoba” vagy „a föld alatt való lelkek” a Kazinczy-féle változatokban „földi lelkek” vagy „alföldi lelkek”. A tulajdonnevek számtalan változatban ismertek, szinte valamennyi szövegváltozatban eltérőek. A kollégium diákjai között Hatvani halálát követően 50–60 éven keresztül közkézen járhattak a *Töredékek* különböző kéziratai, másolták, továbbadták, alakították, olykor rövidítették, kiegészítették a történeteket, olykor egyes szavakat félreolvastak, félreértettek (vö. LÓSY-SCHMIDT, 1931, 159–160.).

Az 1770 és az 1830-as évek második fele közötti időszakból ismert a legtöbb debreceni diák vers- és elegyes tartalmú gyűjtemény (BÁN – JULOW, 1964, 10.). OTROKOCSI NAGY GÁBOR (1942, 76–88.) adott először áttekintést a *Töredékek*et tartalmazó kéziratgyűjteményekről a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára, valamint a debreceni Déri Múzeum anyagára támaszkodva. Majd Bán Imre és Julow Viktor újabb tételek feltárásával gazdagította azoknak a kéziratoknak a sorát, amelyek megőrizték a Hatvani-történeteket (BÁN – JULOW, 1964, 30–46, 231–232.). Ám feltehetőleg további példányok lappanghatnak még.

2.2 A Töredékek egy ismeretlen változata

Az MTA Könyvtár és Információs Központban⁵ mikrofilmen tárolva sikerült egy olyan publikálatlan, a korábbi összesítésekből hiányzó változatot találnom, amelynek kéziratát Sárospatakon, a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Kézirattárában őrzik.⁶ Ez a változat a *Töredékek* egy töredéke. Ugyanis a tizenhárom fejezetből csak kilenc olvasható benne. A mikrofilmen és a tároló dobozon is olvasható Kazinczy Sámuel neve, de az eredeti, lefotózott kéziratban nem szerepel a név, ez csupán a címleírást végző feltételezését tükrözi. Ahogy a korábbiakban szó esett róla, az *Elöljáró* és a *Hátuljáró beszéd* lezárásában szokott szerepelni a „szerző” monogramja, a Kazinczy-féle változatokban a következőképpen: „A kegyes és nem-kegyes olvasónak holtig élő barátja, az író K. S.” Am ebben a változatban a K. S.

⁵ Kazinczy Sámuel: Hatvani. 1824. Jelzet: B 3268/III MTAK.

⁶ Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, Kézirattár 1665. Kazinczy Sámuel: Töredékek. 1824. 16 lev. Katona György sárospataki nyugalmazott mérnök ajándéka 1914.

monogram sincs feltüntetve. Ennyi olvasható: „holtig élő barátja, az író”. Mivel a szöveg a kilencedik fejezetnél megszakad, a *Hátuljáró beszéd* is hiányzik e kéziratváltozatból. Sem név, sem dátum nem szerepel a kéziratban. A címleírásban szereplő 1824-es esztendő ugyanacsak a Kazinczy-féle szövegváltozat keletkezésének a kutatás által kikövetkeztetett, feltételezett évszáma. A kézirat több ponton inkább a Bódogh-féle változattal mutat rokonságot. Egyrészt ahhoz hasonlóan a másoló a magyarázatokat lábjegyzetekbe tette és nem a szövegbe illesztette. Másrészt a szöveg nyelvezete, szóhasználata is régiebb,⁷ de az általam ismert egyik Bódogh-féle *Töredékek* változattal sem egyezik meg teljesen, itt-ott hiányoznak szavak, mondatok, bekezdések, amelyek mindkét változatban megtalálhatóak, a szövegben szereplő személynevekben is mutatkoznak különbségek. Vannak olyan szövegrészek, amelyek inkább a Bódogh-féle és vannak olyanok, amelyek inkább a Kazinczy-féle verzióhoz közelítik ezt a példányt. A feltárt kézirat elemzése a már ismert szövegváltozatokkal való összevetéssel további filológiai munkát igényel.

2.3 A Töredékek történetei a debreceni kollégiumon túl

A *Töredékek* Hatvani-történetei, kiváltképp az emberi tudatlanságot, hiszékenységet kifigurázó *Elöljáró* és *Hátuljáró beszédek* tanúskodnak arról, hogy a kollégium felvilágosult, babonaellenes légkörében születtek (vö. ERDÉSZ, 1993, 84.). A 18. század elejétől változás következett be a debreceni értelmiség külföldi tanulmányútjainak a célállomásaiban. Immáron egyes németországi (Göttingen, Halle), hollandiai (Utrecht, Leiden), valamint svájci (Bázel, Zürich) egyetemeket látogattak a debreceni diákok, „ahol egyre felvilágosultabb természettudományos és jogi műveltséget szereztek, valamint az ún. racionális teológia dogmatizmust elvető, a mindennapi kegyességet hirdető szellemiségét hozták a városba” – ahogy arra Kristóf Ildikó (KRISTÓF, 1998, 192.) rámutatott.⁸ A 18. század második felében a debreceni kollégium szellemiségét is ez

⁷ Például régebbi szóalakok és ragozások fordulnak elő: „Nagy sikoltással borultak a rab lelkek lába eleibe,” a Kazinczy-féle változatokban „rablelkek lábaihoz” szerepel. A Bódogh-féle verzióhoz hasonlóan az „oskola” szót használja, a Kazinczy-féle „iskola” helyett. Ugyanakkor nem követi a Bódogh-féle szövegek elhalláson alapuló „takarékos szoba” jelzős szerkezetet, ehelyett „takaros szoba” olvasható. A Kazinczy-féle félreértett „alföldi” és „földi” lelkek helyére, itt „földi [sic] alatti lelkek” alakváltozat került.

⁸ Ezt a felvilágosultabb gondolkodást jelzi az is, hogy Debrecen városa már Mária Terézia első két rendelete után, amelyekkel próbálta ellenőrzése alá vonni a Habsburg Monarchia országaiban a boszorkánypereket, leállította a boszorkányok üldözését. Az országos gyakorlatnál úgy tűnik, korábban, feltehetően 1759-ben volt az utolsó boszorkányper (KRISTÓF, 1998, 187–188.).

a gondolkodásmód határozhatta meg. A Bázélban és Leidenben tanuló Hatvani István is ennek a korszaknak volt a gyermeke. Önéletírása, európai, úti jegyzetei tanúskodnak arról, hogy milyen kritikusan szemlélte az ostoba vakhit, a babonáság megnyilvánulásait (MILESZ, 1872; LÓSY-SCHMIDT, 1931, 186–216.).

A debreceni tanulóifjúság a Hatvani-történeteket nem csak másolta, hanem mesélte is, a szájhagyomány is őrizte. Szilágyi István arról írt a *Vasárnapi Ujságban*, a szöveg közreadásakor a bevezetőjében, hogy a *Töredékek* történeteit a szóbeliségből is ismerte: „...öreg emberektől hallottam e töredékek nagyobb részét elbeszélteni, a kik ezekre úgy hivatkoztak, mint a melyeket ők is még gyermek korukban hallottak” (SZILÁGYI, 1872, 154.). Meggyőzőek Pap Károly szavai atekintetben, hogy a diákközlő történetei nem maradtak a kollégium falain belül, a debreceniek is hallották, ismerték azokat:

„Ilyen környezetben és hatások alatt vajjon mi állhatta útját, hogy önállóan is kerekedjenek bizonyos Hatvani-mondák, mikor a deák- és polgári elem akkor (s még igen soká) valami, ma alig érthető meleg, patriarchális viszonyban élt egymás mellett. A diák a »civis honestus«-nak, mint a korabeli írás nevezi őket, nemcsak szívesen látott lakója, családi ünnepein mesélő és borozgató társa, hanem mint jól szervezett »tűzoltó-sereg« vagyoni jólétének is soká egyetlen sőt hősi védelmezője volt. Mennyi megkapó, kedves jelenetnek, adomának, deáki történetnek lett mindez melegágya, melynek hervadó virágaiból még Jókai is sietett összeszedni egy marékravalót.” (PAP, 1916, 467.)

A *Töredékek*, annak ellenére, hogy célja a babonás hit kigúnyolása volt, éppenséggel meggyökerezett, elterjesztette a Hatvani-történeteket. Ezen a véleményen volt Heinrich Gusztáv is, aki szerint a tréfás történetek a tanult, olvasott diákok fantáziájának szüleményei, de ők nem csak egymás között, hanem városszerte, a debreceni polgároknak is mesélték ezeket, továbbadták és egy idő után lekopott róluk a humor, a babonaellenes gúny és a jámbor civisek tudatában vált Hatvani az ördöggel cimboráló, varázslatokra képes tudóssá (HEINRICH, 1886, 787.; 1894, 183.).

A *Töredékek* Hatvani-történeteinek 19. századi terjedéséhez hozzájárult, hogy nyomtatásban is napvilágot láttak. 1885-ben *A híres Hatvani István debreczeni professor tudákos cselekedetei* címmel adták ki Debrecenben, névtelenül, egy címképpel és négy szöveggéppel. Ez alapvetően egy Kazinczy-féle szövegváltozat, de a tizenhárom történet mellé még négy további történet is csatlakozott. Az egyikben a Faust-mondák motívumai jelennek meg. A disznótoron elfogy a bor, erre Hatvani az asztal lábából bort fakaszt, a kaptos társa-

ság tagjait a lábaiknál fogva, jármű nélkül hazaszánkáztatja, miközben a nadrágfeneke mindegyiküknek teljesen elkopik. A második történetben Hatvani az ujján lévő gyűrű forgatásából látja, hogy munkásai nem dolgoznak, hanem a kocsmában mulatoznak. A harmadik történetben egy gazda arra kéri Hatvanit, hogy ahogy a fehér és fekete galambok fejét kicserélte, úgy a csinos testalkatú, de csúnya arcú feleségének fejét cserélje szép arcú sógorasszonyáéra, de mielőtt megtehetette volna ezt Hatvani, meghal. A negyedikben egy sokgyerekes kofán azzal segít, hogy az asszony által árult kajszibarackok mindegyikéből egy-egy aranyat varázsol elő, erre a vásárlók az összes barackot megveszik, de azok egyikében sincs arany (N. N., 1885).

A másik nyomtatott füzetet a *Töredékek* szövegeivel Erdélyi István adta ki 1897-ben Miskolcon a *Szabadság* című napilap mellékleteként *Hatvani István, a debreceni híres tudós professzor életéből* címmel. Ebből hiányzik az éjféle prelekczióról szóló történet, helyette az ördögi szánkázás olvasható.

Szólni kell még egy Buczászky Alajosnál kiadott ponyváról, ami *A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai, csodálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele, borzasztó történet az őskorból* címmel jelent meg. A füzet 48 történetét nem a debreceni *Töredékek* ihlették, hanem a német népkönyvek Faust-történetei, azok fordításával, átdolgozásával született a kiadvány. Hatvani sem István, hanem Imre keresztnévvel szerepel, összekeverve így a debreceni professzort az 1849-ben tragikus következményekkel járó abrudbányai összecsapást kezdeményező magyar szabadsapat őrnagyával.

A 19. és 20. század fordulóján a populáris irodalom és a szépirodalom több műfajában is születtek művek Hatvani professzorról, ezek többsége a *Töredékek* szövegein alapultak. Lósy-Schmidt Ede készített áttekintést a Hatvani-történeteket feldolgozó szépirodalmi művekről (LÓSY-SCHMIDT, 1931, 172–183.).⁹ 1907-ben Greguss Dániel és Székely Vladimír *A babona* címmel állított össze egy előadást a budapesti Uránia színházban 140 vetített, színes képpel és 9 mozgó képpel. A magyar nép babonáit bemutató részben a képsorozatnak

⁹Torkos László: *Hatvani. Humoros eposz 12 énekben*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1901. A mű a *Töredékek* fejezeteinek szabad átdolgozása. A szerző részleteket mutatott be művéből a Petőfi-társaságban 1899. október 15-én, amiről a *Vasárnapi Ujság* (46, 43. sz. 1899. október 22. 728.) is beszámolt. Szombati-Szabó István: *Professzor Hatvani István* (1909) címmel 48 versszakból álló elbeszélő költeményt írt, amit a *Halál parkja* című kötetében jelentetett meg 1915-ben. Művében a *Töredékek* hat epizódját dolgozta fel. Makai Emil: *Tudós professzor Hatvani címen* (1900) háromfelvonásos, verses vígjátékot írt, de nem a *Töredékek* történeteire épült a drámája. A vígjátékot 1900. február 20-án mutatták be a Vígyszínházban. Az előadásról kritika készült a *Vasárnapi Ujságban* (47, 8. sz. 1900. február 25. 124.). Nagy Sándor: *Hatvani* című egyfelvonásosát a debreceni Csokonai Színházban 1941. október 31-én mutatták be, ez sincs kapcsolatban a *Töredékek* szövegével.

része volt Hatvani professzornak a bevezetőben már említett híres portréja is, a bibliával és egy koponyával.¹⁰

2.4 A *Hatvani-mondák és a Faust-mondakör*

A magyar kutatást a kezdetektől foglalkoztatta a Hatvani-történetek és a Faust-mondák érintkezése. A 19. század végén TÓTH Béla (1896, 46.) még kevés rokon vonást vélt felfedezni Hatvani és Faust alakja, valamint történeteik között (pl. az orvosdoktorság, vagy *Az Ezeregyéjszaka meséiből* is ismert látszatgyümölcs, -zöldség növesztése a fejre/orra motívuma).

Heinrich Gusztáv (1884; 1886; 1894) és Imre Lajos (1893) a német Faust-mondák és magyarországi elterjedésük, hatásuk kapcsán foglalkozott a Hatvani-mondákkal. Imre Lajos vetette össze, hogy a Faust-mondatípusok, illetve -motívumok közül melyek és miként kapcsolódtak Hatvani professzorhoz is. Ezek a következők: Faust szarvakat növeszt egy lovag fejére; Egy lócsiszárnak lovat ad el, de az a vízben szalmacsutakká válik. A lókupec visszamegy és az alvó Faust lábát megrántja, erre a lába látszólag kijön a helyéből; A pápa asztaláról a legjobb ételeket, italokat odavarázsolja saját magának; Bort fakaszt az asztal lábából; Csodás utazást tesz, repül; Látszatárvízet varázsol, hogy a nők emelgetni legyenek kénytelenek a ruhájukat¹¹ (IMRE, 1893, 159–167.). Ezek azok a történettípusok, motívumok, amelyek a *Töredékek* fejezeteiben, valamint a korszak populáris olvasmányáiban Hatvani professzorral kapcsolatban is megjelentek, és feltehetőleg a korabeli szóbeliségben is ismertek voltak.

Heinrich Gusztáv saját korábbi álláspontját revideálva (1884, 1886) nem tartotta szerencsésnek a *magyar Faust* elnevezést alkalmazni Hatvanira, mert okfejtése szerint Faust alakja és története a 16. század szellemiségét tükrözik, Hatvani professzoré pedig a 18. századot, a felvilágosodás korát. Megkülönbözteti őket egymástól, hogy Faust határtalan és fékezhetetlen tudásvágya miatt szövetséget köt az ördöggel, amit vérével pecsétel meg, számtalan bűnt követ el, kielégíthetetlen az élvezetek hajszolásában és végül elkárhozik, de ezek

¹⁰ „Kelet vándorai (vagyis a honfoglaló magyarság bevándorlásának képzeleti képe). – Pogány oltár (Feszty Árpád millenniumi körképének ismert táltos-jelenete). – A keresztény hit. – Szövetkezés a sátánnal. – Faust látománya. – Hatvani professzor úr...” stb. (A babona színpadi előadásban. *Ethnographia*, 1907, XVIII, 317–318.)

¹¹ Ez a motívum már Pázmány Péter *Igazságra vezérlő kalauzában* is olvasható Sába királynőjének Salamonnál tett látogatásáról szólva: „Salamon mingyárt egy ördöggel magához hozatá a királynét. Mikor a Salamon palotájába jutottá a királyné, jól felemelé szoknyáját, azt állítván, hogy vízen kel által-menni; maga csak az üveg-padimontomon jár vala, etc. Efféle gyermekségekkel gyönyörködteti a bábákat Mahomet.” (PÁZMÁNY, 1897, 747.).

a vonások eredendően nem kötődtek a Hatvani-történetek hőséhez (HEINRICH, 1894, 183–184.).

Ortutay Gyula úgy vélte, hogy a német népkönyvek Faust epizódjainak volt szerepe a Hatvani-mondakör alakulásában, de ugyancsak túlzásnak tekintette a *magyar Faust* nevet, mert a Faust-mondatípusok és -motívumok csak egy része kapcsolódott Hatvanihoz, és számtalan olyan mondahős ismeretes a magyar folklórban, akikhez ugyancsak fűződnek Faust-motívumok, mondatípusok (ORTUTAY, 1968, 273–274.; 1988, 280–281.). Többek között pl. Csokonaihoz, aki a szalmacsutakból disznókat varázsol, de azok egy idő után visszaválóznak szalmacsutakká (ORTUTAY, 1978, 370–374.), vagy a keményfalvi pap mondakörében – melynek alakulásában az olvasmányélményeknek is szerepe volt (DÖMÖTÖR, 1940, 256–258.) – ugyancsak jelen vannak Faust-motívumok (DÖMÖTÖR, 1929, 194–197.).

A Hatvaniról szóló történetek ponyvai megjelenése, jelentős népszerűségük a 19. és 20. század fordulójának populáris kultúrájában mind hozzájárultak ahhoz, hogy országosan ismertté és kedvelté váltak a róla szóló elbeszélések (vö. SOLYMOSSY, 1943, 207; ERDÉSZ, 1993, 92–96; PÓCS, 2012, 681–682; MAGYAR, 2018, 299–312. MZ II. P 161–170.). Mondaköre egyrészt gazdagodott, másrészt a korábban elsősorban hozzá kapcsolódó történeteket másokról is mesélni kezdték, például Csokonairól (vö. LUKÁCS, 2007, 11–24.), Jókai Mórról, vagy helyi hősökről, többek között a jászkarajenői, öreg Dikóról,¹² történeti személyekről és mondai alakokról egyaránt.¹³

Erdész Sándor rendszerezte a természetfölötti képességekkel rendelkező, különböző varázslatokra képes mondahősök magyar folklórhagyományát, a hóstípust *magyar Faustoknak* nevezve. Megvizsgálta, hogy az összegyűjtött *magyar Faust-mondatípusok és -motívumok* közül melyek ismertek a Hatvani-mondakörben (ERDÉSZ, 1993, 85–92.). Jelentős részük a *Töredékek* fejezeteiben is megtalálható: A varázskönyv megszerzése – *Töredékek* 2. fejezet (A fekete könyv – THOMPSON, 1955–1958, 158. Mot. D1266. Magic book); Hatvani látszatlakomája: bűvösen elcsent ételek és italok – *Töredékek* 3. fejezet (THOMPSON, 1955–1958, 128. Mot. D1030.1. Food supplied by magic); A professzor képét öltő ördög – *Töredékek* 5. fejezet (THOMPSON, 1955–1958,

¹² Mondái között megtaláljuk: a látszatárvíz fakasztását, amikor a hölgyek pironkodva emelgetik a szoknyájukat, hogy ne legyenek vizesek; a látszatnövények varázslatát, amikor dinnye és uborka lóg a terem falain, de ha valaki megfogja azokat, és le akarja szakítani, akkor a jelenlévők orrát tekergeti vagy a fejét üti; valamint a Faust-mondakörből ismert bűvös utaztatás, látszattármű (kocsi, szán), akiket hazaszállít, kikopott nadrággal és csizmalappal érkeznek célba (vö. SZILÁGYI, 1974, 59–61.).

¹³ Vajkai Aurél az *ördögös molnárlegény* hiedelemkörének bemutatása kapcsán közölt adatokat látszatárvizet fakasztókról (VAJKAI, 1947, 68.).

324. Mot. G303.6.2.10. Devil appears to scholar); A látszatárvíz – *Töredékek* 9. fejezet (DÖMÖTÖR, 1988, 365. MNK 594*. A leleplezett bűvész; THOMPSON, 1955–1958, 123. Mot. A533. Culture hero regulates river; A földre rajzolt tárgy megelevenedik, a bűvös kocsi levegőbe emelkedik – *Töredékek* 10. fejezet; A szellemek által feldarabolt test összerakása – *Töredékek* 11. fejezet; A lelkéért egy fehér és egy fekete galamb küzd – *Töredékek* 13. fejezet (UTHER, 2004, I, 449–450. ATU 808 The Devil and the Angel Fight for the Soul; THOMPSON, 1955–1958, 251. Mot. A1751. The Devil’s animals and God’s animals; THOMPSON, 1955–1958, 509. Mot. E756.3. Raven and dove fight over man’s soul).

A *Töredékek* szövegei között nem találjuk, de ismeretes Hatvani professzor mondakörében az a Faust-mondatípus, amikor hazaszánkáztatja a vendégeket, akik valójában a fenekükön csúsznak, és elkopik a nadrágjuk; illetve azok a Faust-mondatípusok és -motívumok, amikor bort csapol a vendégeknek az asztal lábából, vagy a szalmacsutakból készített disznók a vízben visszaváltoznak szalmacsutakká (vö. BIHARI, 1980, 116, L/10. VII.*1) valamint a láb látszólagos kihúzása vagy Hatvani hiányzó árnyéka (THOMPSON, 1955–1958, 262. Mot. F1038 Person without shadow).

Hatvani mint az *ördögös professzor* hőstípusa a magyar mondákban alkalmas volt arra, hogy nevéhez Faust-szüzsék és -motívumok kapcsolódjanak, illetve a magyar folklór további *természetfeletti javakkal és erővel rendelkező* alakjainak (vö. BIHARI, 1980, 54–119.) mondátípusai és motívumai tűnjenek fel a mondakörében, illetve a *magyar Faustok* (vö. MAGYAR, 2018, 299–312. MZ II. P 161–170.) legismertebbikévé válják.

3. Hatvani professzor Arany János versében

3.1 Az éjféli prelekció az Arany-versben és a Töredékekben

Arany János a *Hatvani* című versében (ARANY, 2003, I, 304–307.) a *Töredékek* tizenhárom paragrafusából az ötödiket, az éjféli prelekció történetét dolgozta fel, amely arról szól, hogy Hatvani tanóráját – ahogy Arany fogalmaz: „Nem a tanár! Csak képe-mása” tartja, és amikor kiejti a krétát a kezéből, az egyik diák lehajol, hogy felvegye, ekkor megpillantja a tóga alól kilátszó lólábat. Az ijedt diákok rázendítenek az ismert egyházi énekekre: *Erős várunk nekünk az isten*, erre nyomban eltűnik a hamis professzor és csak kénköszag marad utána, majd így zárja a verset Arany: „De a tanár jó, a valódi, / (Többé vele nem bir Asmódi) / S mi a természet zára, nyitja? / Isten-dicsőségül tanítja.–” (ARANY, 2003, I, 307.)

A *Töredékekben* a földre szórt hamuban meglátszó kecskelábnym lepeli le a professzor képében magyarázó Gonoszt (vö. THOMPSON, 1955–1958,

324. Mot. G303.6.2.10. Devil appears to scholar). Nem egyértelmű, csak ki-következtethető, hogy a diákok Hatvani javaslatára tesznek hamut a pádimentumra¹⁴, amikor panaszra mennek hozzá a fárasztó, éjféli előadások miatt, és kiderül, hogy a valódi Hatvani egy hete az ágyat nyomja, és nem ő hirdette meg az éjszakai előadásokat.

Arany tesz utalást a költeményében a *Töredékek* más történeteire is, például a harmadikra, Hatvani csodálatos vendéglátására az 5. versszakban: „Télen, szobában, érlel dinnyét / Csiklándni a vendégek inyét, / S az asztallábból, mint varázslás, / Csapon dől a tokaji mászás.” (ARANY, 2003, I, 305.). Vagy a kilencedik paragrafusban található vendégfogadóbéli látszatárvíz fakasztásra: „A szobapadlón vizet áraszt, / Hogy nem lelsz egy tenyérnyi szárazt, / Sikolt, ugrál a női vendég: / De a víz egyre árad mindég.” Feltűnik a versben Hatvani fekete könyve is: „Ki a fekete könyvben olvas, / S kohán arannyá válik a vas.” (ARANY, 2003, I, 305.) Említi a professzornak tulajdonított asztrológusi képességeket: „Mi sors vár rád a csillagokban, / A csíziónál tudja jobban, / Bölcsék követ régóta birja, / Nap- s holdfogyatkozást megírja.” (ARANY, 2003, I, 305.)

3.2 A vers és a kísérőlevél

Arany a versét 1855-ben írta, és az alábbi levél kíséretében juttatta el Ballagi Mórnak,¹⁵ akinek korábban ígéretet tett arra, hogy küld majd verseket a Ballagi által szerkesztett *Protestáns Naptár* számára.¹⁶

„Kedves szomszéd ur!

Idezárva szerencsém van küldeni egy *ördögöt* a prot. naptárba. Ne ijedjen meg tőle k[egye]d, épen nem veszélyes ördög, a legszelídebb, mellyel valaha dolgom volt; szarvai épen nincsenek, hogy egyik vagy másik tisztelendőt megöklelje, farka sincs, hogy... A költészet nem lehet mindig és mindenütt moral, mert ugy igen unalmas lenne s ha Dr. Faust érdemes volt egy Goethe tollára,

¹⁴ Az erdélyi hiedelemmondákban az ördögszeretőként megjelenő lidérc valódi kilétét fedik fel hamut hintve a földre. Magyar Zoltán szíves szóbeli közlése.

¹⁵ Ballagi Mór (1815–1891) neves protestáns teológus, szótáríró, lapszerkesztő, az MTA tagja volt. Arany János nagykőrösi tanárságának első éveiben, 1851 novembere és 1855 októbere között Ballagi Mór a kecskeméti református teológiai intézet héber és görög exegézis tanára volt, és ez idő tájt a *Protestáns Naptár* szerkesztője. A levél „szomszéd ur” megszólítása e földrajzi közelségre utal.

¹⁶ Vö. „Valahára beváltom ígéretemet”– írta Ballagi Mórnak 1854. augusztus 12-én kelt levelében, amikor elküldte közlésre *A bajusz* című versét (AJÖM XVI, 1982, 466.). Ercsey Sándornak 1854. június 21-én írta: „A kalendárium és népkönyv csinálók erősen ostromolnak” (AJÖM XVI, 1982, 446.).

a mi, protestansok, Faustja is megfér a költészet régióiban. A monda régóta él a nép közt s én nyomon követtem azt. Használja kegyed egészséggel! Nkörös april 16án 1855.” (AJÖM XVI, 1982, 535–536.)

A levelet SCHEIBER Sándor közölte (1957, 280–281; 1967, 330.), és annak három rendkívül fontos elemére hívta fel a figyelmet.

3.2.1 *A magyar Faust*

Először is, hogy a verset kísérő levélben Arany Hatvanit Faust magyar megfelelőjeként aposztrofálja: „... a mi, protestansok, Faustja is megfér a költészet régióiban,” megelőzve ezzel Jókai Mórt, akinek ezt az irodalom sokáig tulajdonította, amikor 1871-ben *A magyar Faust* címmel tartott előadást a Hatvani-mondákról a Kisfaludy Társaságban. A későbbiekben részletesen írok Jókainak a Hatvani témájú írásairól.

A levéltől eltérően Arany a versben egyáltalán nem említi Faust nevét, de a Faust-mondakörből két jellegzetes motívumot Hatvanihoz kapcsolt, amelyek viszont nincsenek meg a debreceni diáklóklór Hatvani-történeteiben, a *Töredékek*ben. Egyrészt az ördöggel való paktumot, ez rögtön a vers indító szakaszában olvasható:

„Kitelt az év, a perc lejár,
Hogy Debrecen hires tanára,
Mint vérrel esküvé egy rossz nap,
Átadja székét – a Gonosznak.” (ARANY, 2003, I, 304.)

A másik Faust-monda motívum pedig a borfakasztás az asztal lábából.

„S az asztallábból, mint varázslás, / Csapon dől a tokaji mászás.” (ARANY, 2003, I, 305.)

3.2.2 *Az ihlet forrása*

A második kérdéskör, ami a levél kapcsán elgondolkodtató, hogy honnan merítette az ördögös Hatvani professzor témáját a költő. Arany János 1833 őszétől 1836 februárjáig volt debreceni diák egy évi megszakítással, amikor praceptor volt Kisújszálláson (PAP, 1912; KARDOS, 1914; VOINOVICH, 1929, 28–42.). A versben arra történik utalás, hogy talán a debreceni évek, a kollégiumi diáklóklór ihlették a verset:

„Mert ezt kétségtelen forrásból
(Ki más után, ki hallomásból)
Az ifjuság vallotta szentnek:
Vénebb diákok nem füllentnek.” (ARANY, 2003, I, 305.)

Am Arany azt írta a már idézett kísérőlevélben: „A monda régóta él a nép közt s én nyomon követtem azt.” (AJÖM XVI, 1982, 535–536.) Nem említi tehát a kollégiumi éveket, a debreceni emlékeket. Ez jelentheti, hogy a diákok történeteit is a nép körében élő hagyományok közé sorolta, vagy pedig azt, hogy Hatvanról nem csak a diáktársaitól hallott, tudott, hanem a tudós professzor folklórja esetleg szélesebb körben volt ismert már ekkor is, nem csak a kollégiumi diákok, illetve a debreceniek körében. A nagyszalontai gyűjtés anyagában nem találjuk meg az éjféli lecke történetét.¹⁷

OTROKOCSI NAGY Gábor (1942, 18.) amellet érvelt, hogy Arany a Hatvani-történeteket a debreceni diák-kéziratosságból ismerte, és a *Töredékek* volt az ihletadó forrás, amit az is alátámaszt szerinte, hogy az 1820-as évek végéről és az 1830-as évek elejéről ismert a legtöbb kéziratos gyűjtemény a *Töredékek* szövegével, pont abból az időből, amikor Arany a debreceni kollégium diákja volt.

Voinovich Géza Arany-életrajzának egyik jegyzetében olvasható, hogy Arany egyik ismerőse, Balogh Imre emlékezete szerint Nagyszalontán írt alkalmi művében feltűnik Hatvani professzor famulusa.

„...45-ben a diákok kértére, jótékony célra írt valami darabot, melyet a nyári vakációban többször eljátszottak, *A cigány mint báró* címen. A supplicáló diákok közt ott van Hatvani famulusa, aki mesterétől ellesett egy s más ördögösséget. Hogy éhségükben pénzhez jussanak, porciókba kötött szénát juhokká változtat, eladják, s áldomást csapnak, miközben berontanak a kárvallott juhászok, hogy a mint a megvásárolt birkákat a folyóba terelték, egy-egy köteg szalmává változtak. A csínyszerző azzal rántja ki a társaságot a csávából: Sebaj, itt még a pénz a feszes csizmaszárban;

---

¹⁷ A Folklore Fellows Magyar Osztályának nagyszalontai gyűjtése, illetve a gyűjtés anyagából megjelenő kötet (SZENDREY, 1924) célkitűzése volt annak a helyi folklórtudásnak a rögzítése, amit Arany okvetlenül ismerhetett (ennek történetéhez lásd SEBESTYÉN, 1924). A következő Hatvani-történeteket jegyezték le: Hatvani hiányzó árnyéka; Az igába hajtott rab lélek; Hatvani látszatlakomája; A megnagyobbodó lakás/terem; Az üres tányérok; A látszatgyümölcsök; A megszántkázott vendégek; Hatvani professzor megelevenedő rajza; Hatvani ördögei; Hatvani bosszúja (szarvakat növeszt az őt szidalmazónak); Hatvani jövőbe látó képessége (Az utolsó pillanatban megállítja a kocsit, mielőtt a villám belecsapna); Hatvani és a hazajáró lélek; Az összerakott test (vö. MAGYAR, 2018, 299–312. MZ II. P 161–170.).

a juhász nekifog, hogy le húzza, – hát kiszakad a láb tőből, mire ijedtében elszalad, a nyomban megépült diák pedig táncra perdül. Azután meghallják, hogy a szomszéd kis városban a földesurat, a fiatal bárót várják, kit még senki sem ösmer; egy vályogvető cigányt leitatnak kiöltöztetik s őt adják ki a bárónak. Tiszteletükre a város színjátékot rendez s vígan vannak, míg megjő a báró levele, hogy odautazását elhalasztja; a diákok elpárolognak, a cigányt hűvösre teszik. Balogh még a cigány nótájából is emlékezett töredékekre. A darab keletkezésének körülményei, a *Hatvani*-mondákkal való kapcsolat, melyeket a költő Debrecenből ismert s egy részletüket később fel is dolgozta (*Hatvani*)” (VOINOVICH, 1929, 75–76.).

Az előző, 2.4 *A Hatvani-mondák és a Faust-mondakör* alfejezetben esett szó arról, hogy a szalmából varázsolt állatok, amelyek a vízben visszaváltoznak szalmává, illetve a tőből váratlanul kiszakadó láb, majd annak hirtelen visszakerülése, olyan Faust-történetek, motívumok, amelyek a *Hatvani-mondakörben* is megtalálhatóak. A fenti visszaemlékezés adat lehet arra, hogy a *Töredékek* Faust-motívumain túl is megjelentek Faust-motívumok a debreceni professzorral kapcsolatban, bár itt mindez a famulusával történik. A *Faust-mondáknak* is visszatérő alakja a famulus.

3.2.3 *Költészet és/vagy morál*

Arany levelének harmadik mozzanata, amire Scheiber Sándor felhívta a figyelmet, a költő azon megállapítása, hogy „A költészet nem lehet mindig és mindenütt moral, mert úgy igen unalmas lenne” (AJÖM XVI, 1982, 535–536.), amelyben a horatiusi „aut prodesse volunt aut delectare poetae” a *költő használ vagy szórakoztat* -alapelv kettősségéből az utóbbira hivatkozik. Ez a mondat mintha némiképp szabadkozás lenne, hogy a költő a művészi szándékot tartja szem előtt, és nem szigorú etikai mércéjét, amikor *Hatvani* professzor ördögös hírét foglalja versbe.

3.3 *Műfajok: mese, monda, rege*

A *Protestáns Naptárban*, ahol először megjelent a vers, a címe: *Hatvani monda* volt. A korszak kalendáriumaiban gyakori, hogy műfaji megjelölést adtak meg címként: adoma, népdal, rege. 1856-ban, amikor Arany a *Kisebb költemények*¹⁸ kötetébe rendezte a versét, alcímmé vált a műfaji besorolás. A főcím: *Hatvani*, és

---

¹⁸ A kötet szerkesztési alapelveihez lásd: SZILÁGYI, 2017b.

Népmonda után az alcíme. A kötet több versének címe, alcíme is utal az adott vers folklór forrására *monda*, *rege* műfaji megjelöléssel például: Szent László füve *Népmonda*; A Jóka Ördöge *Pórrege*; Szent László *Legenda*.

A 19. század első felében, amikor a szájhagyomány epikus műfajai megjelentek az írásbeliségben, a szépirodalomban, nem volt egységes és konzekvens a *mese*, *monda*, *rege* fogalmának értelmezése. Az irodalmi nyelvben következtlen volt e műfajok megnevezése és használata. Erre mutatott rá Arany László *Magyar népmeséinkről* című nagyívű tanulmányában, és tekintette át e műfajok népnyelvi megnevezéseit és használatukat:¹⁹

„Mint tudjuk a nép különböző elbeszéléseinek jelölésére három szó van a mi nyelvünkben is, mint a németben: mese, rege, monda; Märchen, Sage, Fabel. De míg a németeknél az egyes szavak határa meglehetősen ki van jelölve: s a Sage alatt a némileg történelmi, vagyis helyhez, időhöz, vagy személyhez kötött – a Fabel (fabula) alatt az állatokat szerepeltető elbeszéléseket – Märchen alatt pedig, a minnek aztán a Schwank (bohózat) egyik alosztályát képezi [...] addig mi – írja Arany László – összevissza használjuk három szavunkat. Csak néhány példát hozok fel. A rege szóval Kisfaludy S. (Regék a magyar előidőkből), Tompa (Népregek és népmondák), Mednyánszky (Regék, legendák), Arany (Buda halála – hún rege) a Sage-t, s viszont Tompa (Virágregék) és Arany (Jóka ördöge – pór rege) a Märchent jelölik. – A monda szóval Kazinczy s utána legtöbben a Saget, de a »Népdalok és mondák« a Märchent fejezik ki. A »mese« szó pedig közhasználatban van mind a Märchen, mind a Fabel (például: Fáy meséi; Lafontaine »Száz meséje«) megjelölésére, sőt ezenkívül valamely dráma vagy regény cselekvényét is mesének nevezzük. – Látnivaló tehát, hogy az irodalmi nyelv ki nem segít. De több biztosságot ad a népé.” (ARANY L., 1867, 41–42.)

Arany János a *monda* szót használja *A walesi bárdok* jegyzetében, amikor egy valós történelmi eseményhez, egy valós történelmi személyhez kapcsolódó, a szájhagyományban élő, de a történelmi kutatás által meg nem erősített esetről beszél: „A történelem kétségbe vonja, de a mondában erősen tartja magát, hogy I. Eduard angol király, Wales tartomány meghódítása (1277) után, ötszáz walesi bárdot végeztetett ki, hogy nemzetök dicső multját zöngve, a fiakat föl ne gerszthessék az angol járom lerázására.” (AJÖM I, 1951, 275.). A *monda* szót alkalmazza a nagyszalontai hősökhöz, személyekhez, helyekhez kapcsolódó lokális történetekre is, amikor 1880. május 25-én kelt levelében köszönetet

¹⁹ Ehhez a kérdéskörhöz lásd jelen kötetben GULYÁS Judit (2018) tanulmányát.

mond Rozvány Györgynek, hogy elküldte neki a szalontai hagyományokat feldolgozó verses füzetét. „Én a szalontai mondákat nem már felnőtt koromban, de zsenge gyermekségemben, főleg apámtól, hallottam, és így (prosában negvallva [sic!]) azok csak homályosan maradtak meg emlékezetemben.” (AJÖM XIX, 2015, 893.)

A mondákra, különösen a verses mondákra gyakran használták a korban műfaji megnevezésként a *regét*. Míg egyes szerzőknél a rege a monda szinonimája volt a 19. században, addig más szerzők a monda ellentétpárjaként meghatározott mesét értették rajta. A 19. század középső évtizedeiben megjelenő *néprege*, *pórrege* szöösszetételek már kifejezetten a népköltészetre utaltak, amikor egy irodalmi alkotás a szájhagyományból merített ihletett, egy folklórszüzsét, -motívumot dolgozott fel a szerző. A rege egyszerre akart oktatni, ismereteket adni és szórakoztatni; e kettős elvárás mögött a korabeli művelt olvasó történelmismerethez való sajátos viszonya figyelhető meg, amelyben a valóság és a fikció iránti igény egyszerre volt jelen (MIKOS, 2015, 394–397.). Megalkotója Kisfaludy Sándor volt, aki mondai jellegű, lokalizált szüzséit maga találta ki. 1807-ben jelent meg *Regék a magyar előidőkből* című munkája. A műfaj központi jelentőségű Tompa Mihály munkásságában, aki népregéiben javarészt a szájhagyományból gyűjtött monda-szüzséket dolgozott fel. Alkotásai nagy közönségsikert arattak, évtizedekig fontos részét alkották az elemi iskolai olvasókönyveknek, s ez termékenyen hathatott a folklórra, az oktatás révén a helyben gyűjtött szüzsék az egész nyelvterületen elterjedhettek (GULYÁS, 2010, 117–121., 133–155 skk.).

Jacob és Wilhelm Grimm tevékenységét megelőzően nem tettek határozott különbséget mese és monda között, a különböző műfajú próza-epikus alkotások nem váltak szét. A mesei történeteket is igyekeztek helyhez és időhöz kötni, úgy tekintettek a mesére, mint a „múlt idők mondáira” („Sagen der Vorzeit” vö. GAŠPARÍKOVÁ, 1988, 17–18.).

A két műfaj közötti választóvonal meghúzása Grimméknek köszönhető, akik a *Kinder und Hausmärchen* köteteiben (1812–1815) meséket, majd a *Deutsche Sagen* két kötetében (1816–18) pedig mondákat adtak közre. Utóbbi előszavában írták: „A mese költőibb, a monda történelmibb; amaz szinte önmagában, veleszületett virágzásában és kiteljesedésében biztosan áll; a mondanak, amellet, hogy színekben nem olyan gazdag, sajátja még, hogy valami ismerthez és tudotthoz, egy helyhez vagy történelmileg adatolt névhez kötődik. Kötődéséből következik, hogy nem lehet, mint a mese, bárhol otthon, hanem feltételez valamilyen körülményt, s enélkül vagy eleve nem létezne, vagy csak tökéletlenebbül.” (GRIMM, 2009, 9.)

Arany László a Grimm testvéreket követte, amikor a mesét és a mondat így választotta szét: a mese, „melyeket se az elbeszélő, se a hallgató igaznak

nem tartanak”, nem történtek meg, gyönyörködtetnek, viszont ha „valamely várhoz, tóhoz kapcsolódik [...] ez neki vagy »történet« – »história« [...] s a mit, bár babonás hittel, igaznak tart, sohasem mondaná mesének.” (ARANY L., 1867, 42.)

Hatvani professzor valós, történeti személy volt, akiről babonás történetek, *mondák* éltek a korabeli színhagyományban és a debreceni diákokörökben, ebből merítette Arany versének témáját, erre utal a vers *Népmonda után* alcíme.

4. Jókai Mór és a Hatvani-történetek

A szakirodalomban a tudós Hatvanihoz kapcsolódó történetek első említéseként Arany 1855-ös *Hatvani* című versére szoktak hivatkozni (LÓSY-SCHMIDT, 1931, 171–172.; OTROKOCSI NAGY, 1942, 18.; BÁN – JULOW, 1964, 232.). Mondván, hogy Jókai Mór négy, Hatvaniról szóló történetét először 1856-ban, tehát egy évvel Arany költeménye után *A magyar nép adomái* kötetben közölte a *Nevezetes férfiak adomái* című fejezetben.²⁰ Ez a megállapítás téves, mert Jókai már 1852-ben, az általa szerkesztett *Országos Nagy Naptár az 1853. évre* kalendáriumban megjelentette a „Népregék” között ugyanezt a négy történetet *Egy magyar bűvész a múlt századból* cím alatt, a *Csalóka Péter*, valamint *A három botlás* mellett, tehát etekintetben övé az elsőség (Vö. Sándor István jegyzetei. JÓKAI, 1992, 656., 737–738.). Fontos, hogy Jókai ekkor még nem aposztrofálja a debreceni professzort *magyar Faust*ként. Sőt, Hatvani nevét nem is írja ki teljesen, kipontozza a következőképpen: „Máig is emlékeznek Debrecenben és vidékén H...i professzorról, ki a múlt század vége felé élvén sok természettudományi ismerettel bírt, miket a hír könnyen természetfölöttiekké nevelt, így hitték őt utóbb varázslónak.” (JÓKAI, [1856] 1992, 67.) Jókai 1852-ben népregéként, 1856-ban anekdotaként írt a történetekről, 1871-ben pedig mondáknak nevezte azokat, jelezve ezen elbeszélések műfaji bizonytalanságát.

Jókai négy Hatvani anekdotája a következő: az első *Az ördög és a diák*. A diákoknak egy debreceni család szomorú esetét kell megverselniük sírfeliratként: miszerint egy kisgyerek játékból leszúrja csecsemőkorú testvérét, megrémül, bebújik a kemencébe, a hazérkező anya mit sem sejtve befűt a kenyérsütéshez,

²⁰ *A magyar nép adomái*t Jókai 1857-ben 150 új adomával bővítve újból kiadta, ebben változatlanul közölte a négy Hatvani-történetet. Jókai az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* sorozat *Debrecen* című fejezetében (JÓKAI, 1891, 303–304.) is írt a Hatvani-mondakör jellegzetes történettípusairól.

majd szembesülve a gyermekei halálával, kétségbeesésében felakasztja magát, férje pedig fájalmában szörnyethal. Ezt kell versbe foglalniuk a tanulóknak. Az egyik leggyengébb képességű szövetséget köt az ördöggel, a lelkéért cserébe megkapja a verset az ördögtől, így a diáké lesz a legjobb epítáfium. Hatvani kitalálja ezt, és végül csak az ő furfangos tanácsával sikerül az ifjúnak megszabadulnia a lelkéért folyamatosan jelentkező ördögtől, azzal, hogy bezárkózik a szobájába és felírja az ajtóra, hogy „cras”, ’holnap’, azaz jöjjön érte másnap az ördög, aki megunja, hogy mindig eredménytelenül kopogtat a diákért és végül eltűnik (vö. ATU 1188. *Come Tomorrow* – UThER, 2004, II, 68–69.; MNK 1188. *Gyere holnap* – SÜVEGH, 1985, 331–339.). Ez nincs meg a *Töredékek* történetei között. A második történet: *Az éjféle lecke és a lúdláb* – a *Töredékek* 5. fejezete, a professzor képében az ördög tartja az éjszakai előadásokat, de lúdlába leleplezi kilétét. A harmadik történet *A szolgáló szellemek* a *Töredékek* 11. fejezete, a negyedik pedig *A szultáni ebéd* a *Töredékek* 3. paragrafusára.

Az ördög és a diák Hatvani-anekdotára Jókai utalást tesz az *Eppur si muove – És mégis mozog a föld* (1872) című regényének első fejezetében, amikor részletgazdagon ír a debreceni diákéletről, köztük a tanulóifjúság féltve őrzött, titkos kéziratok gyűjteményéről, a Csittvári Krónikáról.²¹ A Jókai-regény szerint még 1665-ben kezdték el Sárospatakon írni a diákok a titkos kéziratot, amelyben sok egyéb mellett szerepel: „Hatvani debreceni tanár bűvészetének emlékezetes hagyománya: a végzetes »cras« fölírat (holnap) története, a megénekelt rémtörténettel együtt” (JÓKAI, [1872] 1965, 23.).

Jókai 1871-ben *A magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreceni professorról* címmel tartott előadást a Kisfaludy Társaságban, amit még abban az esztendőben közreadtak a társaság évlapjaiban. Jókai ebben az írásában már nem csak az általa korábban megjelentetett Hatvani-történeteket publikálta ismét, hanem feldolgozta a *Töredékek* valamennyi epizódját, kiszínezve a diák-kéziratosság történeteit. Humorral fűszerezve szépírói keretbe foglalta az egészet, és a saját stílusában újramesélte a Hatvani-elbeszéléseket.

„Ne csak a németek dicsekedjenek velem, hogy volt nekik olyan hatalmas emberök, mint doktor Faust, a kit életében tenyeren hordozott, halála után pedig pokolba vitt az ördög; a mi elég szép kitüntetés: más szegény ember a maga lábán jár oda. Nekünk is volt ilyen kitünő emberünk, a kinek híré ma is

²¹ „Nevezetes gyűjteménye volt az mindazon érdekes apróbb és nagyobb adatoknak, miket a nagymérvű história elfeledett följegyezni lapjaira, vagy amit a hatalom vaskeze kitépett a lapokból, vagy amiket az udvaronc hízelgés meghamisított azokban. Ezért a neve »csittvári krónika«. »Csitt« azt teszi, hogy legyünk némák!” (JÓKAI, [1872] 1965, 20.) O. Nagy Gábor szerint Jókainál a Csittvári krónika leírása nem más, mint a „debreceni kollégiumi gyűjtemény-irodalom keletkezésének stilizált rajza, romantikus környezetbe helyezése.” (OTROKOSI NAGY, 1942, 19.)

emlegeti minden ember Debreczenben: doktor Hatvani István.” (JÓKAI, 1871, 140.) Jókai nem hivatkozik a debreceni kéziratos gyűjteményre, de annak valamennyi fejezete szerepel a művében, csak más sorrendben. Jókai tehát már ismerte a *Töredékek* kéziratos gyűjteményét Szilágyi István 1872-es *Vasárnapi Ujság*-beli publikálását megelőzően. Ezt bizonyítja a *Vasárnapi Ujságnak* egy szerkesztői megjegyzése: „Ezek [a Hatvani-történetek a *Töredékekből*] teljes összefoglalását dr. Kazinczy emlékiratában, Szilágyi István közölte lapunk f. évi [1872] 13, 14, 15. számaiban. Jókai ezt kéziratban ismerte s nagyrészt híven átvette »Magyar Faust«-jába. – Szerk.” (Szerkesztői lábjegyzet.²² *Vasárnapi Ujság*, XIX, 19, 1872. május 12. 233.) Ebben az írásában már *magyar Faust*-nak nevezte Hatvanit. Népmondaként határozta meg a történeteket, illetve Hatvani-mondakörként szövegezte róluk.

A *Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban* 1871-ben megjelent szöveget Jókai egy évvel később 1872-ben újból kiadta, de a szöveg végére *Most jön a kritika* címmel egy hosszabb toldást, kiegészítést tett, amiben „egy szigorú kritikus”-ra, Kakas Mártonra – tudvalevő, hogy ez Jókai egyik írói álneve volt – hivatkozva írja *A magyar Faust* írása kapcsán: „A fentebbi életírása Hatvani tanárnak elejétől végig nem más, mint vakmerő helyettesítése a megtörténteknek a képzelem szörnyszülőiteivel.” (JÓKAI, 1872, 108.) Ennek háttérében az áll, hogy 1872-ben Hatvani István hagyatékából, az egyik örökös, Miliesz Béla²³ részleteket tett közzé a *Vasárnapi Ujságban*, egyrészt a professzor latin nyelven íródott *Önéletírásából*, jegyzeteiből, valamint Naszályi János felette tartott gyászbeszédéből. Miliesz közlését követően a debreceni tudós hagyatéka évtizedeken keresztül lappangott, végül Hatvani első monográfiájának, Lósy-Schmidt Edének sikerült „hosszas kutatás után” az egyik leszármazott birtokában, a családi iratok között rátalálnia az önéletrajz eredeti kéziratára, illetve a professzor egyéb okmányaira, valamint a gyászbeszédére (LÓSY-SCHMIDT, 1931, 7.).

Jókai nagyon szellemesen mutatott rá a frissen publikált Hatvani-kéziratok azon részleteire, amelyekben épp a babonáság üldözőjeként jelenik meg Hatvani. „Minden efféle babonákat magas lenézéssel traktál útleírásában; a mit bizonyosan nem tett volna, ha magának is érdekében állott volna az ördög hitelét öregbíteni” (JÓKAI, 1872, 109–110.). A dokumentumok megismerése jó alkalmat adott Jókainak arra, hogy a professzor jó hírének mentése ürügyén továbbírja saját szellemű Hatvani-történeteit. „...lehet-e valakinek, a ki tisztesség-

²² A *Vasárnapi Ujság* főszerkesztője Nagy Miklós volt ekkor.

²³ Hatvani István egyik leányát, Juliannát Miliesz József kecskeméti, később debreceni tanár vette feleségül. Miliesz Béla állítása igazolásaként a Hatvani zsebkönyv néhány kiszakított lapját is beküldte a lapnak, amit aggodalommal fogadott a szerkesztőség, és javasolták az önéletrajz mielőbbi elhelyezését egy közkönyvtár kéziratos-gyűjteményében.

ges, feleséges ember, éjszakánként a temetőbe elkóborolni és ott a más asszony kedvéért az ördöggel viaskodni? [...] van-e oly elvetemedett ördög, a mely be merjen lépni egy olyan házba a hol egy tőről pattant magyar menyecske tíz magyar lármázó gyerek felett regnál?” (JÓKAI, 1872, 111–112.) Írását azzal zárja, hogy szerinte a Hatvani-mondakör a reformáció babona-ellenességének hatására a német Faust-mondák paródiájaként született. Ő, aki jól ismerte az emberi természetet, korának mediális viszonyait, a szóbeliségben és az írásban terjedő hírek, álhírek útjait, útvesztőit, bizonyára tisztában volt azzal, hogy hiábavaló a kívánsága, sőt, szinte ironikusan hat óhajtása: „...nagyon kérjük a tisztelt olvasókat, hogy ennek az egész mendemondának [Hatvani professzor ördöngös hírének] semmi legkisebb hitelt se adjanak.” (JÓKAI, 1872, 114.)

A 20. századra a természetfeletti képességekkel rendelkező, különböző varázslatokra képes tudós Hatvani professzor nevét immár típusokban és motívumokban gazdag elbeszélőhagyomány őrizte, a szépirodalomban és a folklórban egyaránt.

IRODALOM

AJÖM

- 1951 *Arany János Összes Művei I. Kisebb költemények.* Sajtó alá rendezte VOINOVICH Géza. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1982 *Arany János Összes Művei XVI. Arany János levelezése (1852–1856) II.* Szerkeszti KERESZTURY Dezső, sajtó alá rendezte SÁFRÁN Györgyi. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 2015 *Arany János Összes Művei XIX. Arany János levelezése (1866–1882) V.* Szerkeszti KOROMPAY H. János. Budapest, Universitas Kiadó – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.

ARANY János

- 2003 *Arany János összes költeményei. I–II.* Sajtó alá rendezte SZILÁGYI Márton. Budapest, Osiris Kiadó. /Osiris Klasszikusok/

ARANY László

- 1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle*, 11, 8, 25, 40–66, 26–27, 200–228.

BÁN Imre – JULOW Viktor

- 1964 *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BIHARI Anna

1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. /Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6./

DÖMÖTÖR Ákos (összeáll. és bev.)

1988 *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300–749)*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Magyar népmesekatalógus 2./

DÖMÖTÖR Sándor

1929 A keményfalvi pap. *Ethnographia*, XL, 194–197.

1940 A keményfalvi pap mondájának kialakulásáról. *Ethnographia*, LI, 256–258.

ERDÉLYI István

1897 *Hatvani István, a debreceni híres tudós professzor életéből. Miskolc a Szabadság* című napilap mellékleteként.

ERDÉSZ Sándor

1993 Magyar Faust-mondák. *Ethnographia*, 104, 79–100.

FEHÉR Katalin

2002 *Hatvani István és tanítványai*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. /Mester és tanítványok/

GAŠPARÍKOVÁ, Viera

1988 *A népi próza a múltban és napjainkban*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. /Folklor és Etnográfia 45./

GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm

2009 *Német mondák*. Pozsony, Kalligram Kiadó.

GULYÁS Judit

2010 „Mert ha irunk népdalt, miért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Néprajzi tanulmányok/

2018 Arany László meseértelmezése. In: ISPÁN Ágota Lídia – MAGYAR Zoltán – LANDGRAF Ildikó (szerk.): *Ethno-lore XXXV*. 405–456. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

HATVANI

1874 A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai, csodálatos tettei, rettenetes vége és pokolba menetele. Borzasztó történet az őskorból, nyolc szép képpel. Budapest, Bucsánszky Alajos.

HEINRICH Gusztáv

1884 Faust és rokonai. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 8, 825–843, 940–953.

1886 Der ungarische Faust. *Der Ungarische Revue*, 6, 780–804.

1894 [Bírálat Imre Lajos *A magyar Faust* című az Erdélyi Múzeumban megjelent tanulmányáról]. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 8, 182–184.

IMRE Lajos

1893 A magyar Faust. *Erdélyi Múzeum*, 10, 3, 158–174; 4, 236–253.

JÓKAI Mór

1852 Egy magyar bűvész a múlt századból. *Országos Nagy Naptár az 1853. évre*. Szerkeszté Jókai Mór, 14–18, Pest, Kiadja Emich Gusztáv.

[1856] 1992 A magyar nép adomái. Pest. In: JÓKAI Mór: *Az önkényuralom adomái* I. (1850–58) Sajtó alá rendezte SÁNDOR István. 67–75. Budapest, Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó. /Jókai Mór Összes Művei/

1871 A magyar Faust. Népmonda. Hatvani István debreczeni professorról. (Olvastatott 1871 febr. 12-kén). *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új Folyam, 6, 1870–1871, 140–163.

1872 A magyar Faust. Hatvani tanár. In: JÓKAI Mór: *Föld felett és víz alatt. Regénykék*, 79–108. Budapest, Athenaeum.

[1872] 1965 *Eppur si muove – És mégis mozog a föld*. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Jókai Mór Összes Művei/

1891 Debrecen. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* VII. *Magyarország* II, 281–314. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.

KARDOS Lajos

1914 Arany János debreczeni diákságához. *Irodalomtörténet*, III, 1, 30–33.

KRISTÓF Ildikó

1998 „Ördögi mesterséget nem cselekedtem” *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*. Debrecen, Ethnica Kiadó.

KÜLLŐS Imola

2000 Előszó. In: KÜLLŐS Imola – CSÖRSZ RUMEN István (sajtó alá rend.): *Közköltészet 1. Mulattatók*. 17–36, Budapest, Balassi Kiadó. /Régi Magyar Költők Tára XVIII./

LÓSY-SCHMIDT Ede

1931 *Hatvani István élete és művei 1718–1786. Hatvani István élete és önéletrajza. Az ördögösségéről szárnyrakelt mondák*. Debrecen, Studium Könyvkiadó.

LUKÁCS László

2007 *Csokonai a néphagyományban*. Budapest, Ráció Kiadó.

MAGYAR Zoltán

2018 *A magyar történelmi mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* IIb. *Hősök, történelmi személyek 1. Nemzeti hősök*. Budapest, Kairosz Kiadó.

MIKOS Éva

2015 Regék a magyar előkorból. Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter *Rege kunyhójában*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 4. 387–405. Budapest, Reciti Kiadó.

MILESZ Béla

1872 Hatvani István emlékjegyzeteiből. *Vasárnapi Ujság*, XIX, 19, 1872. május 12. 233–234; 20, 1872. május 19. 246–247.

N. N.

1885 *A hires Hatvani István debreczeni professor tudákos cselekedetei*. Debrecen, Kutasi Imre Könyvnyomdája.

ORTUTAY Gyula

1968 Die Faustsage in Ungarn. In: HARKORT, Fritz – PEETERS, Karel C. – WILDHABER, Robert (hrsg.): *Volksüberlieferung. Festschrift für Kurt Ranke zur Vollendung des 60. Lebensjahres*. 267–275. Göttingen, Otto Schwartz & Co. Verlag.

1978² *Fedics Mihály mesél*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

1988 A Faust-monda Magyarországon. *Létünk*, 2, 276–283.

OTROKOCSI NAGY Gábor

1942 A „Hatvani életéből fennmaradt Töredékek” In: Uő: *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratós gyűjtemény-irodalmunkban*. 12–24. Függelék (A kéziratós források leírása) 76–88. Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete.

PAP Károly

1912 Adalékok Arany debreczeni diákságához. *Irodalomtörténet*, I, 172–180.

1916 A magyar Faust életrajzához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 26, 452–467.

PÁZMÁNY Péter

1897 *Igazságra vezérlő kalauz*. Budapest, Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem. /Pázmány Péter Összes Munkái III./

PÓCS Éva (szerk.)

2012 *Hiedelemszövegek*. Budapest, Balassi Kiadó. /A magyar folklór szövegvilága/

RÉVÉSZ Imre

1871 Hatvani István (1718–1786). *Vasárnapi Ujság*, XVIII, 6, 1871. február 5. 69–71.

RÓZSAHEGYI DEREÁNO István

1941 *Arany János „Izaparti hű barátja” Horogszeghi Szilágyi István élete és kora*. Nagykőrös, Nagykőrösi Arany János Társaság.

SCHEIBER Sándor

1957 Arany János levele Ballagi Mórhoz a Hatvani-versről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 61, 3, 280–281.

- 1967 Három Arany-levél. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 71, 3, 330–332.
- SEBESTYÉN Gyula
- 1924 A nagyszalontai gyűjtésről. In: SZENDREY Zsigmond (szerk.): *Nagyszalontai gyűjtés*. Gyűjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyűjtő Szövetsége KODÁLY Zoltán közreműködésével. V–XV. Budapest, Kisfaludy-Társaság, /Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV./
- SOLYMOSSY Sándor
- [1943²] Hatvani, debreceni professzor. In: *A Magyarság Néprajza* III. Sajtó alá rendezte VISKI Károly. 203–207. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- SÜVEGH Veronika (összeáll. és bev.)
- 1985 *A magyar rászédett ördög-mesék típusai (AaTh 1030–1199)*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Magyar népmesekatalógus 5./
- SZENDREY Zsigmond (szerk.)
- 1924 *Nagyszalontai gyűjtés*. Gyűjtötte a Folklore Fellows Magyar Osztályának Nagyszalontai Gyűjtő Szövetsége KODÁLY Zoltán közreműködésével. Budapest, Kisfaludy-Társaság. /Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV./
- SZILÁGYI István
- 1872 A Hatvani-monda. *Vasárnapi Ujság*, XIX, 13, 1872. március 31. 154–155; 14.. 1872. április 7. 170–171; 15, 1872. április 14. 182–183.
- SZILÁGYI Márton
- 2017a „Mi vagyok én?” *Arany János költészete*. Budapest, Kalligram Kiadó.
- 2017b Arany János 1856-os kötetének keletkezése. In: *Arany János Kisebb költeményei*. Sajtó alá rendezte SZILÁGYI Márton. 339–353. Budapest, Helikon Kiadó.
- SZILÁGYI Miklós
- 1974 Újabb adatok a Hatvani-mondakörhöz. *Múzeumi Kurír*, 14, 59–62.
- THOMPSON, Stith
- 1955–1958 *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends* I–VI. Bloomington, Indiana University Press.
- TÓTH Béla
- 1896 *Mendemondák – A világtörténet furcsaságai*. Budapest, Athenaeum.
- 1899 *Magyar ritkaságok*. Budapest, Athenaeum.

[1900] *A magyar anekdotakincs* II. Budapest, Singer és Wolfner.

TÓTH Béla

1977 *Hatvani István (1718–1786)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

UTHER, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography* I–III. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. /Folklore Fellows Communications 284–286./

VAJKAI Aurél

1947 Az ördögös molnárlegény. *Ethnographia*, LVIII, 55–69.

VOINOVICH Géza

1929 *Arany János életrajza 1817–1849*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

ILDIKÓ LANDGRAF

IN SEARCH OF THE "HUNGARIAN FAUST".
FOLKLORISTIC ASPECTS OF HATVANI,
A POEM BY JÁNOS ARANY

The study analyzes the connection between János Arany's 1855 narrative poem *Hatvani* and the Hatvani legend in Hungarian folklore. The renowned, deeply religious science professor of the Debrecen Reformed College, István Hatvani (1718–1786), emerges in the folktales about him as a professor with supernatural abilities. Hatvani's name is associated with belief motifs such as miraculous dowsing, conjuring a magnificent feast out of nothing, restraining his horses before a lightning strike, Good and Evil battling for his soul upon his death in the form of a white and black dove, etc.

The author seeks the root of the Hatvani legends in the manuscripts and orality of Debrecen's student folklore, which, as a former Debrecen student, Arany himself was well acquainted with. The paper examines the folklore *sujets* and motifs associated with the supernatural professor that appear in 19th-century literature, especially in the works of Mór Jókai and in popular fiction. It analyzes the role of chapbooks, calendars, and illustrated family magazines in popularizing the legend cycle, and how these publications contributed to István Hatvani becoming the "Hungarian Faust" in the stories about him. With its subtitle, *After a (folk)legend*, the author provides a frame of mind as to how the concept of the legend might be interpreted in the genre network of 19th-century folklore texts, especially the genres of anecdote and ballad.